

rikard westerberg

sista striden
det är

historien om
löntagarfonderna

fri tanke

Innehåll

1. Inledning	9
2. Upp till kamp emot kvalen	21
3. Smida medan järnet glöder	43
4. Sista striden det är	81
5. Jämlikheten skall nu bli lag	101
6. Uppbrottets timma	129
7. Löntagarfondsfrågan i perspektiv	145
Författarens tack	161
Noter	163
Register	177
Käll- och litteraturförteckning	181

Historieforskning, min vän, är inget skämt, ingen oansvarig lek. Om man vill bedriva historieforskning ska man från början ha klart för sig att man strävar efter något omöjligt och samtidigt nödvändigt mycket viktigt. Att bedriva historieforskning innebär att överlämna sig åt kaos och samtidigt bevara tron på ordning och mening. Det är en mycket allvarlig uppgift, unge man, kanske en tragisk uppgift.

Pater Jakobus i Hermann Hesses *Glaspärlspelet*

KAPITEL I

Inledning

*Upp, trälar uti alla stater,
som hungern bojor lagt uppå
Det dånar uti rättens krater,
snart skall uppbrottets timma slå.
Störtas skall det gamla snart i gruset.
Slav, stig upp för att slå dig fri!
Från mörkret stiga vi mot ljuset,
från intet allt vi vilja bli.*

*Upp till kamp emot kvalen.
Sista striden det är,
ty Internationalen
till alla lycka bär.
Upp till kamp emot kvalen.
Sista striden det är,
ty Internationalen
åt alla lycka bär.*

Internationalen,
text av Eugène Pottier (1864).

EFTER FLERA ÅRS debatt beslutade den socialdemokratiska partikongressen i september 1981 att föra in löntagarfonder i partiets handlingsprogram. Med en valseger året därpå skulle det kontroversiella förslaget om att öka fackföreningarnas makt över svenska företag bli verklighet. När beslutet togs skedde något mycket ovanligt. Kongressombuden reste sig spontant och började sjunga *Internationalen*. Texten är en hyllning till den första Internationella Arbetarassociationen, som träffades i London 1864 under ledning av kommunismens förgrundsfigurer, Karl Marx och Friedrich Engels och blev med åren den internationella arbetarrörelsens mest välkända kampsång. I sina memoarer skriver den tidigare socialdemokratiska finansministern Kjell-Olof Feldt att »det rådde inget tvivel om att denna manifestation kom ur övertygelsen om att kongressen tagit ett närmast historiskt beslut – och ett beslut av stor ideologisk betydelse«. ¹

Idén med löntagarfonder kom egentligen från fackligt håll, inte från partiet. Bland Landsorganisationens, LO:s, medlemmar pyrde missnöjet under tidigt 1970-tal. Den lönebildande så kallade Rehn–Meidner-modellen, som bland annat syftade till att exportindustrins löner skulle vara internationellt konkurrenskraftiga, ansågs gynna storbolagen på arbetarnas bekostnad. Över lag var kritiken mot storföretagskapitalismen utbredd, inklusive fördelningen av landets förmögenheter. Wallenbergarna och ett fåtal andra kapitalister, inte sällan andra välkända familjer, ägde det mesta. Den tidigare chefsekonomerna på LO, Rudolf Meidner, fick därför i uppdrag att ta fram ett förslag för att kompensera löntagarkollektivet och sprida förmögenheterna till flertalet. Men Meidner gick längre än så. Hans tanke var att svenska företag skulle avsätta en del av vinsten i form av aktier till fackföreningskontrollerade fonder och därmed årligen utöka sitt ägande av näringslivet. På sikt

skulle fonderna bli majoritetsägare i företagen. Det var minst sagt en radikal idé och när Meidner la fram sitt förslag 1975 hade *Dagens Nyheters* löpsedel rubriken »Revolution i Sverige».² Men det var inte bara arbetarrörelsen som ville dela vinsterna och sprida ägandet. Även Folkpartiet, som vid den här tidpunkten tagit en rejäl sväng åt vänster, hade liknande idéer och lyckades året innan få Socialdemokraterna att tillsätta en statlig utredning som skulle utreda frågan.

Meidners förslag blev startskottet på en av 1900-talets mest intensiva politiska debatter i Sverige. Näringslivets organisationer såg förslaget som ett direkt hot och svarade med en aldrig tidigare skådad opinionskampanj, vilket resulterade i en av landets största demonstrationer någonsin den 4 oktober 1983. På *Dagens Nyheters* debattsida skrev dåvarande statsministern och socialdemokraten Olof Palme att det var

den mest omfattande politiska skrämselfkampanj som någonsin förekommit i vårt land. Man har anlitat i stort sett alla tänkbara metoder i politisk reklam och propaganda för att framställa socialdemokratien som demokratiskt opålitlig och få till en stenhård konfrontation.³

Till Socialdemokraternas partistyrelse gick Palme ännu längre när han beskrev arbetsgivarsidans kampanjmakare som »halvfascister».⁴ Nya demonstrationer anordnades den 4 oktober 1984, 1987 och 1989. Om dagens svenskar har någon relation alls till datumet den 4 oktober så är det antagligen till »Kanelbullens dag» (instiftat av Hembakningsrådet 1999) men för en tidigare generation blev den 4 oktober synonymt med löntagarfondsmotstånd och antisocialistisk opinionsbildning.

Trots motståndet infördes fem regionala löntagarfonder av en socialdemokratisk regering under 1984, dock i kraftigt

urvattnad form. Särskilda spärrar för fondernas ägande förhindrade maktövertagande i de företag som fonderna förvärvade aktier i och i praktiken kom de att fungera som de flesta andra större investerarna på Stockholmsbörsen. Delar av överskottet fördes över till det finansiellt bräckliga pensionssystemet. Till fondernas verksamhet hörde även att förse det lokala näringslivet med riskkapital. Direkt efter maktskiftet 1991 upplöstes de av Bildregeringen och tillgångarna skiftades ut till forskningsstiftelser, universitet och två nya riskkapitalfonder, varav den ena ironiskt nog kom att bli en viktig investerare i privatiserade välfärdsverksamheter som vård och skola.

Olika aspekter av löntagarfondsfrågan har behandlats av tidigare forskare, författare och journalister, bland annat i min egen doktorsavhandling från 2020. Dock saknas en bok som behandlar löntagarfonderna i sin helhet, från 1970-talets mitt till upplösningen tjugo år senare. Framför allt är perioden efter det faktiska införandet inte särskilt dokumenterad eller välkänd. Jag har själv skrivit om det i två akademiska artiklar i engelskspråkiga tidskrifter, men dessa får sällan någon större spridning utanför kretsen av intresserade forskare.

Löntagarfondsdebatten är en viktig pusselbit för den som vill förstå den dynamik som präglar dagens svenska samhällsbygge där en socialdemokratiskt uppbyggd välfärdsstat alltså tar ansvar för sina medborgare från vaggan till graven men med betydande inslag av privata lösningar, valfrihet och låga skatter på ägande. Rudolf Meidner, de svenska löntagarfondernas upphovsman, beskriver det som att arbetarrörelsens folkhemspolitik slutligen fick se sig besegrad av de globala marknadskrafterna. Löntagarfonderna blev slutpunkten för fackens arbetsrättsliga offensiv och »i grunden den sista öppna konflikten mellan arbete och kapital«.⁵ Han skriver också att:

Inledning

Denna process är en del av Sveriges moderna historia och markerar övergången från den av arbetarrörelsen dominerande nationalstatliga folkhemspolitiken till en globaliserad marknadsekonomi, där utrymmet för både facket och de välfärdspolitiska ideologierna begränsades på ett avgörande sätt. Löntagarfondsförslaget utgör alltså höjdpunkten och – som det skulle visa sig – slutpunkten i den fackliga offensiven för ökat löntagarinflytande genom en rad nya arbetsrättslagar.⁶

Den socialdemokratiska ekonomen och publicisten Villy Bergström är inne på ett liknande spår när han skriver att »svensk arbetarrörelse och fackföreningsrörelse har inte fått tillbaka den prestige och ställning i det svenska samhället som rörelsen hade före fondfrågan«. Enligt Bergström repade sig arbetarrörelsen aldrig riktigt efter striden om löntagarfonderna.⁷ För Carl Tham, den tidigare liberalen som bytte sida i svensk politik och blev socialdemokratisk utbildningsminister, var näringslivets kampanj »absurd« och »början på omsvängningen i svensk politik, bort från den gamla välfärdskapitalismen till det nyliberala systemet«.⁸

Även för dem som stod på den andra sidan beskrivs kampen om löntagarfonder som en historisk brytpunkt. SAF:s tidigare informationschef Janerik Larsson skrev en bok om fondmotståndet med titeln *Vändpunkten*. Larsson menar också att demonstrationerna mot löntagarfonderna och deras avskaffande bidrog till att vi fick friskolor och avregleringar. Enligt organisatören bakom demonstrationen den 4 oktober 1983, PR-experten Peje Emilsson, stimulerade löntagarfondsdebatten de marknadsorienterade idéer som fick allt större genomslag på 1980-talet.⁹

Löntagarfondsfrågan behöver därför placeras i en större kontext om ett land i snabb förändring där socialdemokra-

tiska, och ibland rent socialistiska ideal, började utmanas av ett näringsliv som med allt större självförtroende i spåren av kraftsamlingen mot löntagarfonder propagerade för nyliberala idéer i kalla krigsdecenniernas slutskede. Som boken kommer att visa så var två av huvudpersonerna på respektive sida i konflikten, socialdemokratiska partiledaren Olof Palme och arbetsgivarnas informationschef Sture Eskilsson, båda helt på det klara med att fondfrågan var en del av en större strid om vilken typ av samhälle Sverige skulle vara: ett samhälle baserat på kollektiv och stark marknads kontroll eller ett baserat på individualism och fria marknader. Som bekant är detta en konflikt som i allra högsta grad lever kvar i våra dagar, mest tydligt i synen på privata företags möjligheter att göra vinster på marknader för skattefinansierade välfärdstjänster.

Även om vår tids debatt om vinster i välfärden ibland hettat till är den en västanfläkt jämfört med införandet av löntagarfonder. Det finns också en viktig skillnad. Dagens debatt handlar om privata företags rätt att göra vinst i verksamheter som finansieras via skattsedelns medan löntagarfondsdebatten ytterst handlade om (i alla fall som fondernas motståndare såg på saken) det skulle finnas privata företag överhuvudtaget eller om dessa skulle ägas av fackföreningsrörelsen. Striden om löntagarfonder blev därmed slutpunkten – den sista striden – på en sekellång kamp mellan arbetarrörelsen och näringslivets organisationer om makten över produktionsmedlen. För att spetsa till det något kan man säga att det här är en berättelse om hur Sverige bytte från Marx till marknaden. För att förstå hur det gick till behöver ett antal specifika frågor besvaras. För det första: Varför och hur förvandlades ett ursprungligen marxistiskt inspirerat förslag om löntagarfonder till investeringar i aktier och riskkapital? För det andra: Hur kom dessa fonder att fungera i praktiken och vad hände med tillgångarna

efter avvecklingen? Och, slutligen: Hur bidrog fondmotståndet till avregleringen av tidigare offentliga monopol i Sverige på 1990-talet, det som den moderate statsministern Carl Bildt gav namnet »valfrihetsrevolutionen«?

Marknadsvändningen

Ekonomhistoriker använder ofta begreppet marknadsvändningen (på engelska »the market turn«) för att beskriva ett gradvist skifte i den ekonomiska politiken under 1970- och 1980-talen. Länderna i väst hade sedan andra världskrigets slut fört en ekonomisk politik förankrad i den engelske ekonomen John Maynard Keynes idéer om efterfrågestimulanser, marknadsreglering och internationellt samarbete. Det gällde att undvika den massarbetslöshet och det ekonomiska kaos som hade fått människor att vända sig till fascismen under 1930-talet. Keynes menade, till skillnad från tidigare generationers ekonomer inom den så kallade neoklassiska skolan, att det inte fanns någon »osynlig hand« som automatiskt såg till att arbetsmarknaden hamnade i ett jämviktsläge med hög sysselsättning. Om hushåll och företag hade tillräckligt negativa förväntningar om den ekonomiska framtiden kunde ett land hamna i en situation med permanent hög arbetslöshet och brist på efterfrågan. Då gällde det att landets regering ökade sin offentliga konsumtion genom exempelvis lånefinansierade beredskapsarbeten för att hålla hjulen rullande. Det gjorde inte så mycket om statsbudgeten inte var i balans varje år, underskott kunde täckas med överskott då ekonomin väckts till liv igen.

Kriserna på 1930-talet hade förstärkts av enskilda länders försök att skydda sin produktion genom olika typer av handels hinder. För att undvika även detta bestämde krigets segermakter